

Нафакат Ўзбекистон, балки дунё тарихида илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши ма-салалари хозирги кунда тадқиқотчилар орасида энг долзарб бўлиб турган муаммо-лардан бири ҳисобланади. Масалани ўрганиб, унга аниқлик киритишдан олдин дав-латчиликнинг илдиэлари ва пайдо бўлиш шарт-шароитларига диққат-эътиборни қаратмоғимиз лозим.

Янги тош асрига (неолит) келиб Ўрта Осиё худудларида дехкончиликнинг пайдо бўлиши жамият ҳаётида ижтимоий-иқтисодий тараккиёт жараёнларини янада тезлаш-тирди. Бронза даврига келиб эса дехкончиликдан чорвачиликнинг ажралиб чиқиши, ихтисослашган хунармандчилик хўжаликларининг ривожланиши натижасида ишлаб чиқариш ҳажми кўпайиб, меҳнат қуроллари янада такомиллашиб борди. Жамиятда ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг пайдо бўлиши ва жадаллик билан ривожланиши ўз навбатида ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларга сабаб бўлди.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, сунъий сугоришга асосланган дехкончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асоси ҳисобланиб, бу жараён жанубий Туркма-нистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубида бронза (мил. авв. III-II йилликлар) даврида, Тошкент воҳаси ва унинг атрофларида эса илк темир (VIII-IV асрлар) дав-рида шаклланиб ривожланди. Ўрта Осиёда илк давлат уюмлари сунъий сугориш бирмунча қулай бўлган Амударё (юқори, қуйи, ўрта) оқимлари бўйларида, Мурғоб воҳасида, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида шаклланиб ривожланади. Бундай ҳолатни дунё тарихидаги дастлабки давлатлар-Миср (Нил) ва Месопотамия (Дажла ва Фрот) мисолида ҳам қузатиш мумкин.

Хозирги кунга келиб, Ўрта Осиёнинг жуда кўплаб бронза ва илк темир даврига оид ёдгорликларидан (Сополли, Жарқўтон, Анов, Кизилтепа, Қўзалиқир, Афросиёб, Чуст, Далварзин, Даратепа ва бошқ.) ишлаб чиқарувчи хўжалик билан бевосита боғлиқ бўлган металл қуроллар топиб ўрганилган. Металл қуролларининг меҳнат қуроллари сифатида жамият ҳаётига кенг ёйилиши меҳнат унумдорлигининг янада юксалиши учун улкан имкониятлар яратиб, бу жараён давлатчилик пайдо бўлишини янада тез-лаштирди. Сўнги бронза даврига келиб қулоччилик чархининг ишлатила бошланиши натижа-сида Сополли, Олтинтепа, Гонур, Жарқўтон қабиларда қулоччилик маҳаллалари пай-до бўлади. Шунингдек, хунармандчиликнинг тошга, металлга, ёғочга, суюққа ишлов бериш турлари ҳам кенг тарқалади. Хунармандчи-ликнинг ихтисослашуви, алоҳида хўжалик тармоғи сифатида шаклланиб ривожланиши жамиятдаги иқтисодий тараккиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, давлатчилик пайдо бўлиши учун муҳим бўлган қўшимча маҳсулот қўпайишига туртки бўлди.

Ўрта Осиё худудларида яшаган аҳоли қадимги даврлардан бошлаб ўзаро муноса-батларни ривожлантириб келганлар. Бронза даврига келиб шимолдаги қўчманчи чорвадор қабилалар ва жанубдаги ўтроқ дехкончилик аҳолиси ўртасида ўзаро мол айирбошлаш ва маданий алоқалар янада жадаллашди. Бу ўринда ўша даврда шаклланиб кейинчалик янада ривожланган қадимги йўлларнинг аҳамияти бекиёс бўлди. Бу йўллар орқали Ўрта Осиё қадимги аҳолиси минтақадан ташқари қўшни давлатлар Месопотамия, Миср, Хиндистон, Эрон, Афғонистон қабилар билан турли алоқаларни ривожлантирганлар.

Хуллас, Бронза даврига келиб аҳоли ишлаб чиқаришнинг маълум бир соҳаларига — дехкончилик, чорвачилик ва хунармандчиликка ихтисослашиб борди. Бу жараён ишлаб

чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва уларнинг бир ерга тўпланиши учун замин яратди. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ўз нав-батада махсулот хажмининг ўсиб, кўшимча махсулот пайдо бўлишига сабаб бўлди. Демак, кадимги хўжаликларнинг их-тисослашуви, сугорма дехкончиликнинг ривожланиши, металлнинг хаётга жадаллик билан кириб келиши ва ёйилиши, хунармандчиликда турли тармоқларнинг ривожланиши, ўзаро айирбошлаш ва савдо-сотик тараккий этиши натижасида жамият хаётида ижтимоий-иқтисодий юксалиш кузатилади. Бу юксалиш илк давлатчиликнинг асосий пойдевори хисобланади.

Мил. авв. IV минг йилликка келиб кадимги Миср хўжалигида сунъий сугоришга асосланган дехкончилик катта ютуқларга эришади. Кўп тармокли бўлган хунармандчилик дехкончиликдан ажралиб чиқади. Савдо-сотик кенг микёсда ривожланиб боради. Айнан мана шу даврда жамиятнинг ижтимоий хаётида ҳам тубдан ўзгаришлар бўлиб ўтди. Аҳоли орасида табакаланиш рўй бериб, жамият учта — хукмрон катлам (кабила оксоколлари, кохинлар, бой жамоачилар), дехкончилик жамоаси аъзолари (Кад. Миср жамиятдаги моддий ишлаб чиқарувчилар) ва куллар катламларига бўлинади.

Мил. авв. IV минг йилликнинг иккинчи ярмида Кадимги Мисрда шахар маркази ат-рофидаги бир нечта кишлокларни бирлаштирган унчалик катта бўлмаган вилоятлар (номлар) доирасида дастлабки давлатлар пайдо бўлади. Марказий шахарлар марказида хукмдор қароргоҳи ва бош худо ибодатхонаси жойлашган. Бу даврда Куйи Мисрда 22 та ном, Юқори Мисрда 20 та ном бўлгани маълум. Мил. авв. IV минг йиллик охирига келиб барча номлар бирлаштирилиб Куйи ва Юқори подшоликлар ташкил топади. Куйи Миср подшолиги пойтахти Энхаб (Нехен) шаҳри, Юқори Миср подшолиги пойтахти эса Буто шаҳри эди. Кадимги Мисрнинг ривожланиши Ўрта, Янги ва Сўнги подшоликлар даврларига бўлинади.

Мил. авв. V минг йилликка келиб, кадимги Месопотамия аҳолиси хаётида Халаф маданияти (Тал-Халаф кишлоғи номидан) маълум ахамиятга эга бўлган бўлса-да, бу ҳудудларда жамиятнинг табакалашуви ва давлатчиликнинг пайдо бўлиши ҳамда Шу-мер цивилизациясининг асослари Урук (IV минг йилликнинг иккинчи ярми) маданияти билан боғлиқдир.

Бу даврда Месопотамия хўжалигининг асосини сугорма дехкончилик ташкил этарди. Аста-секинлик билан дехкончиликдан хунармандчилик хўжаликлари ажралиб чиқиб, улар жамият ривожланишида катта ахамиятга эга бўлган тармоқларга айлана бошлайди. Ички ва ташқи алмашинув ривожланади. Кўшни вилоятлардан мис, олтин, қурилиш моллари, кимматбаҳо тошлар келтирила бошланади. Манзилгоҳлар ўлчамлари кенгайиб, улар маданий, маъмурий, сиёсий ва диний марказларга айланиб боради.

Мил. авв. IV минг йилликка келиб ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши натижасида ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам тараккий этади. Натижада Месопотамия жамиятда мулккий тенгсизлик ва ижтимоий табакаланиш рўй боради. Мил. авв. III йилликнинг бошлари Месопотамиянинг (Тигр ва Евфрат дарёлари водийси) жанубида Шумер, Ўрта қисмида эса Аккад каби давлатлар Эреду, Ур, Ларса, Урук, Умма, Лагас каби бир нечта шахар-давлатлар мавжуд эди. Ўша давр Месопотамия ривожланиши-нинг асосини сугорма дехкончилик ташкил этарди.